

Nemes László

A példakép filozófiája

Egy korábbi egyetemi munkahelyemen, az irodám falán évek hosszú során át lógott két bekeretezett fénykép, az egyik a híres antropológust és vadvédelmi szakértőt, Richard Leakey-t, a másik a vadon élő csimpánzkutatás legendás alakját, Jane Goodallt ábrázolta. Mi volt a céloom azzal, hogy kivettem ezeket a képeket? Valójában kinek szólt ez, kinek volt egyfajta üzenet? Talán az irodámba belépő kollégáknak és hallgatóknak szerettem volna mondani ezzel valamit? Nem kizárt, hogy volt ilyen szándékom is, azonban sokkal inkább saját *magamnak* szólt, hiszen elsősorban nekem jelentett valami különlegest ezeknek az embereknek a virtuális jelenléte a környezetemben. Igen, a *példaképeim* voltak. Egy-egy fárasztó nap végén, akár jó kedvem volt, akár rossz, felemelő érzés volt a közelemben tudni őket, rájuk pillantani; erőt és hitet merítettem a közelségükből, igazolást arra vonatkozóan, amit bioetikus oktatóként teszek.

Nem egyszerűen arról volt szó, hogy egyetértettem ezeknek az embereknek a tudományos nézeteivel vagy gyakorlati célkitűzéseivel, hanem sokkal többről: tudósi és emberi kvalitásuk, személyiségük, *jellemük* gyakorolt rám nagy hatást. Maguk az emberi személyek, nem pedig nézeteik és elméleteik jelentettek sokat a számomra. Fényképükön keresztül a teljes személyiségük jelent meg a képzeletemben. Amikor példaképet választunk, vagy még inkább, amikor a példaképek ránk találnak, nem kizárólag egy elkülönült teljesítmény gyakorol ránk hatást, például egy jó cikk vagy könyv, hanem a teljes személy, személyiségének holisztikus egésze. Nem az antropológiai és etológiai felismerés, illetve az elefántok és csimpánzok vad populációinak megőrzése volt különösen vonzó, hiszen ezeken a területeken sok más munkát is nagyra tartottam, hanem ezek a kiváló emberek *maguk*, akiknek életrajzait és önéletrajzi írásait is nagy érdeklődéssel gyűjtöttem és olvastam. Nem akartam magam is antropológus vagy csimpánzkutató lenni, viszont olyan *emberré* akartam válni, mint ők.

A példakép az etika és az erkölcsi nevelés történetében nagyon fontos szerepet töltött be. Az erényes és jó élethez vezető út egyik meghatározó módjának tartották erkölcsi és intellektuális példaképek választását és követését, leginkább úgy, hogy ez a két szempont, az erkölcsi és a szellemi, nem különült el egymástól. Az antik görög és római filozófiában éppúgy megjelent ez a gyakorlati szempont, mint a különböző vallási és spirituális tanítások követésében. Nem véletlen, hogy az antik filozófusok elsősorban nem a kifejtett elméleteik, hanem életük példájával hatottak követőikre, az anekdoták, életrajzi feljegyzések fontosabbak voltak a megfogalmazott filozófiai tételeknél. A *filozófia mint életmód* felfogása szoros összefüggésben állt a példaképek követésével. Püthagórasz, Empedoklész, Szókratész,

Epikurosz, Pürrhón, a cinikus Diogenész és más legendás filozófusok, illetve nagy államférfiak, mint Nagy Sándor vagy Julius Caesar példái generációkon keresztül alakították az ifjak erkölcsi jellemfejlődését. Plutarkhosz (párhuzamos) életrajzai a történetírás célján túl az erkölcsi nevelés forrásaiként is szolgáltak.¹

A sztoikus római filozófus Seneca, akinek személyes példaképe a politikus Cato volt, a következőképpen fogalmaz *Marcia vigasztalása* című írásában, amelyben a fiát elvesztő anyának, Marciának kínál lelki és erkölcsi vigaszt:

Tudom, hogy akik mást tanítani akarnak, a szabályokon kezdik, s végére hagyják a példákat. Néha-néha mégis tanácsos változtatni e módszeren; az egyik emberrel így kell beszélni, a másikkal amúgy: az egyik az értelemre hallgat, a másik előtt ragyogó neveket kell megcsillogtatni s olyan tekintélyt, amely feltétlenül lenyűgözi a tündöklő emberi jelenségeknek hökkenten hódoló lelkeket. Példaképpül állítom eléd századod két nagyszerű asszonyát [Octavia és Livia]: az egyik kényre-kegyre kiszolgáltatta magát a fájdalomnak, a másik – akit ugyanilyen csapás sújtott, de még nagyobb veszteség – nem sokáig tűrte szenvedéseinek zsarnoki erőszakát, hanem hamarosan helyreállította lelki egyensúlyát.²

XI. Erkölcsi levelében (*A példakép fontossága*) pedig így ír Seneca:

Halld hát; bizony hasznos és üdvös dolgot szeretnék lelkedbe vésni: „Válasszunk ki magunknak egy derék férfiút, s tartsuk mindig szem előtt, hogy úgy éljünk, mintha őrá tekintenénk, s úgy csináljunk mindent, mintha ő látná.” Ezt, Luciliusom, Epicurus tanította. Őrzőt és felvigyázót adott nekünk, s nem is joggatlanul: a legtöbb vétek elenyészik, ha tanú áll a vétekre csábulók mellett. Legyen valaki, akit a lélek tisztel, akinek tekintélye legbenső szentélyét is még jobban megszentelheti. Ó, boldog ember! Nemcsak jelenlétével jobbít, hanem akkor is, ha rágondolnak. S milyen boldog az, aki annyira tud egy másik embert tisztelni, hogy a ráemlékezéssel is egészsé formálja és szabályozza magát. Ha már így tisztelsz valakit, hamarosan téged kell majd tisztelni.”³

Az életre szóló példakép választása egyfajta *performatív aktus* – három értelemben is: (1) a követendő példakép az egész életével kínál mintát; (2) a példakép választása nem elméleti megfontoláson, hanem bizonyos érzelmi elköteleződésen alapul; (3) a példakép követése maga is az életmód egészében

1 Jules Evans: *Philosophy for Life – and Other Dangerous Situations*. Rider Books, 2013 (Ch. 11. „Plutarch and the art of heroism” 194–208.)

2 Seneca: *Marcia vigasztalása*. Fordította Révay József. In *Seneca prózai művei I.* Szenzár Kiadó, Bp., 2002. 11.

3 Seneca: XI. levél. Fordította Kurucz Ágnes. In *Seneca prózai művei I.* i. m. 125.

érvényesül, abban nyer igazolást. Friedrich Nietzsche szavaival:

Minden filozófusból pontosan annyit merítetek magamnak, amennyire megvan benne a képesség, hogy példával szolgáljon. (...) Csakhogy a példát a látható életben és nem pusztán könyvekben kell nyújtani, vagyis úgy, ahogy Görögország filozófusai tanítottak, inkább az arckifejezésükkel, tartásukkal, öltözködéssel, étkezésükkel, viselkedésükkel, mintsem a beszédükkel – az írásról nem is beszélve.⁴

A keresztény erkölcsi hagyományban értelemszerűen Jézus a legfőbb példakép, aki szintén nem elméleti tanításaival, hanem személyes példái révén vált erkölcsi tanítóvá. Jézus mellett a szentek és mártírok hasonló szerepet tölthettek be, valamennyien elsősorban példaképek voltak. Más kulturális hagyományokban is meghatározó szerepet tölthettek be az erkölcsi példaképek: Konfuciusz, Buddha, Lao-ce, valamint más nagy spirituális tanítók, szellemi vezetők, legendás jógik, guruk. Modern nyugati emberként gyakran értetlenül, vagy kifejezetten csalódottan állunk e fontos emberek filozófiai teljesítménye előtt, leginkább, mivel valami szigorúan kidolgozott etikai elméletrendszer várunk tőlük. Ez azonban tévedés, illetve a történeti érzéketlenség jele. Az etika története nem csupán arról szól, hogy ugyanazokra a kérdésekre különböző válaszokat adtak a különböző korok erkölcsi gondolkodását és gyakorlatát meghatározó emberek, de még csak nem is arról, hogy különbözők voltak a feltett kérdések, hanem inkább arról, hogy az erkölcs és az erkölcsi tanítás jelentése is drasztikus változásokon ment át. Ez a változás leginkább az elmélet és a gyakorlat, ezzel együtt az életmód és az elmélet viszonyának vonatkozásában jelenik meg.

Az erényetika és az ebből a felfogásból adódó *jellemnevelés* gyakorlata nagyon különböző erkölcsi felfogást kínál a ma inkább megszokott etikai felfogásokhoz képest, főleg amennyiben az első esetben inkább a jó élet eléréséhez szükséges egyéni erkölcsi (és intellektuális) kvalitások kifejlesztése az elsődleges szempont, míg a modern etikán belül az elkülönült döntések, cselekedetek etikai megítélése kerül a középpontba. A modern kornak a 17. és 19. század között létrejött kulturális fordulata eltávolodást jelentett a filozófia és etika életmódként való felfogásától egy inkább elméletorientált megközelítés felé. Az erkölcsiség forrása a modern tudomány és filozófia korszakában élő ember számára már nem a teljes egyéni élet, személyiség és jellem alakítása, hanem bizonyos etikus cselekvési *elvek* követése. Ha nem a teljes élet, életmód az erkölcsiség alapja, hanem bizonyos cselekedetek, akkor a példakép követése is elveszti hagyományos jelentőségét. Továbbra is lesznek példaképeink, de azok már csak elkülönült helyzetekben hatnak ránk: tehát ebben és ebben szolgálnak példaként, miközben talán más vonatkozásokban nem tartjuk a cselekedeteiket követendő mintának – feltételes és nem feltétel nélküli lesz a

⁴ Friedrich Nietzsche: Schopenhauer mint nevelő. In: *Uő: Korszerűtlen elmélkedések*. Atlantisz Kiadó, Bp., 2004. Fordította Hidas Zoltán. 197.

példák elfogadása és követése.

Valljuk be, példaképekről nyíltan beszélni mára idejétmúlttá vált, furcsává, netán veszélyes fanatizmus jelévé, főleg felnőtt emberek esetében. Mintha csak kiszolgáltatottá, érzelgőssé válnánk ezáltal. Nekem magamnak is volt ilyen érzésem, amikor az első bekezdést írtam. Talán ez is egyfajta tabuvá vált, szemérmessé váltunk az erkölcsi jellemünkkel kapcsolatban is. Attól tartunk, hogy ha példaképekről beszélünk, mások szentimentálisnak tartanak minket.

Az erényetikai hagyomány háttérbe szorulásával a példaképeken alapuló erkölcsi felfogás és nevelési módszer is elavult, de legalábbis feledésbe merült gyakorlattá vált. Talán rendjén is van ez így – új világnézet, újfajta etika. Azóta azonban sok minden változott, többek között etikai gondolkodásunkban is. A példakép fontosságának újbóli felismerését az erkölcsfilozófiában alapvetően *négy*, egymással összefüggésbe hozható szempont eredményeként értelmezem.

Az egyik az erényetika reneszánsza az angolszász filozófiában. A kilencvenes évektől az első sorban Arisztotelész nevéhez kapcsolódó erényetikai felfogás olyan nagy hatású amerikai erkölcsfilozófusok részéről, mint például Alasdair MacIntyre, Philippa Foot, Martha Nussbaum, Julia Annas, Rosalind Hursthouse vagy Richard Sorabji munkái révén újra meghatározó felfogássá vált a normatív etika, illetve a gyakorlati etika terén, de még a bioetikán belül is jelentős hatást gyakorolt, elsősorban Edmund Pellegrino írásain keresztül. A modern normatív etikai elméletekkel ellentétben, amelyek egy-egy döntés vagy cselekedet erkölcsi elfogadhatóságát ítélik meg, az erényetika központi kérdése az, hogy hogyan válhatok összességében jó emberré, hogyan fejleszthetek ki a jellememet megbízható módon meghatározó erkölcsi és észbeli erényeket. Erények fejlesztése elsősorban hosszú időn át tartó gyakorlással érhető el, amelynek eredményeként úgy teszünk szert egyéni erkölcsi és életvezetési minőségre, ahogy szokásokat sajátítunk el.

A második új keletű történeti fejlemény a filozófia életmódként való felfogásának terjedése, elsősorban a francia filozófiatörténész, Pierre Hadot munkáinak hatására. Angolszász nyelvterületen Hadot felfogása a kilencvenes években válik ismertté, majd hamarosan igen népszerű lesz. Hadot szerint az antik filozófusok számára a filozófiai tevékenység nem annyira elméletek kidolgozásáról szólt, hanem életük teljes átalakítására irányult. Hadot azt javasolja, hogy olvassuk újra az antik görög, római és keresztény filozófusok műveit úgy, hogy nem tudós filozófusok tudományos munkáiként tekintünk rájuk, hanem az élet átalakítására, a bölcsesség és erényes élet elérésére tett gyakorlati kísérletekként. Hadot szavaival a filozófiai élet gyakorlatába való belépés egyfajta *megtérésként* fogható fel.⁵ Az utóbbi években ez a megközelítés további inspirációt kapott az összehasonlító filozófia térhódításából, amely a filozófia Európa-centrikus horizontját más, főleg ázsiai filozófiai és erkölcsi tanítások elemzésével tágítja ki.

⁵ Pierre Hadot: *A lélek iskolája: Lelki gyakorlatok és ókori filozófia*. Fordította Cseke Ákos. Kairosz Kiadó, Budapest, 2010.

A harmadik szempont a nagyjából ugyanezen időszakról a kulturális életünk jelentős részét átható *narratív fordulat*. A narratív felfogás arra mutat rá, hogy személyes azonosságunk leginkább narratív struktúrák köré szerveződik, azaz történeteket alkotunk, mesélünk magunkról. A narratív megközelítés megjelent a filozófiában, az etikában, a pszichológiában, a pedagógiában és az orvoslás terén. A *narratív medicina* jól megvilágítja, hogy az egyéni beszámolók, betegségstörténetek hogyan mutatják be a különböző betegségekkel, egészségügyi problémákkal élő emberek életét, személyes tapasztalatait. Önálló műfajjá vált a betegségstörténet, százával születnek olyan könyvek és filmek, amelyek beteg emberek egyéni világát mesélik el. Újabban a filozófia is csatlakozott ehhez a fordulathoz, nem is csak abban az értelemben, hogy a narrativitás filozófiai szempontjait tárják fel, hanem úgy is, hogy nagyon sok narratív szemléletű filozófiai életrajz születik és válik széles körben népszerűvé. Látszólag ebben nincs semmi új, hiszen filozófusokról régebben is írtak életrajzokat. Ha azonban jobban figyelünk, felismerhetünk fontos különbségeket a mára szintén külön műfajjá vált filozófus életrajzokban. A korábbi életrajzok ugyanis elsősorban tudományos igénnyel íródtak, és a kiemelkedő filozófusok életeseeményeit, elméleteik társadalmi, vallási, erkölcsi, politikai, tudományos és technológiai kontextusát tárták fel. A cél tehát az volt, hogy jobban megértsük az elméleteiket. A ma népszerű életrajzok azonban kifejezetten narratív jellegűek, izgalmas történeteket mesélnek a filozófusok életéről. Angolszász nyelvterületen az elmúlt években számos ilyen könyv született; olyan filozófusokról, mint Szókratész, Seneca, Marcus Aurelius, Montaigne, Nietzsche, Schopenhauer, Kierkegaard, Sartre vagy Wittgenstein. De ide sorolhatók a nálunk is jól ismert német filozófiatörténész, Rüdiger Safranski életrajzi művei is, sőt akár Irvin D. Yalom hatalmas nemzetközi népszerűségnek örvendő, nagy filozófusok életét megidéző regényei is. Ténylegesen azt mondhatjuk, hogy sok ember éppen ezekből a könyvekből értesül a filozófiáról, mint az európai kultúrát hagyományosan meghatározó és jellemző diszciplínáról. A filozófia tehát maga is csatlakozott az élet-narratívákat előtérbe állító kulturális irányzathoz.

Negyedik, témánkat illetően fontos, szembeötlő történeti szempontként a filozófia *praktikus fordulatát* említeném. A mai emberek, elődeikhez hasonlóan, ki vannak éhezve olyan tanácsokra, amelyek érdemben segíthetik őket abban, hogy jobb, boldogabb, erényesebb életet éljenek. Akiket nem elégítenek ki az orvosi és pszichológiai kutatásokból származó belátások, az ezoterikus életvezetési tanácsadók tanításai vagy a hagyományos vallási világnézetek, és valami mélyebb értelmet keresnek életükben, a filozófia európai hagyományához is fordulhatnak iránymutatásért.⁶ Azonban, mint erre sokan rámutattak, a filozófia mára jórészt elvesztette korábbi vonzerejét, nem utolsó sorban azért, mert a professzionális filozófia, a mai filozófusok többsége mintegy bezárkózott az akadémiai világ „elefántcsonttoronyába”. Egyre inkább specializálódott, jórészt csak az egyre szűkebbé váló szakmai közeget érintő kutatásokban érdekelték, amelyek kevésbé teszik őket alkalmassá arra, hogy felismeréseik a hétköznapi

6 Nemes László: A filozófiai tanácsadás és a pszichológia. *Nagyerdei Almanach*, 2013/2. 49–85.

emberek számára is erkölcsi irányelvként szolgáljanak, nem beszélve arról, hogy életre szóló példaképpé váljanak. Tulajdonképpen nem is tűnik már annyira fontosnak a filozófusok élete, lévén, hogy az részben az akadémiai életben betöltött szerepükről, szakmai előmenetelükről szól, ahogy azt a CV-jük is hirdeti. Ugyanakkor a filozófusok egyre növekvő tábora ismerte fel mostanra azt a kihívást, hogy a filozófiai tanításokat valahogy vissza kell terelni a hétköznapi élet tapasztalataihoz, ha úgy tetszik, vissza kell adni a filozófiát az embereknek, újra meg kell szerettetni velük a filozófiai szempontokat és gyakorlatokat, akár írásos, akár szóbeli, akár egyéni, akár közösségi keretek között. A filozófiai praxis ezt az igényt igyekszik kielégíteni, akár filozófusok életrajzán és tanításain keresztül bemutatott gyakorlati filozófiai tanácsok, akár olyan közösségi gyakorlatok formájában, mint például a filozófiai kávéház.⁷ A praktizáló filozófusok számára a filozófia elsősorban gyakorlat, amelynek tesztje az emberi élet filozófiai értelemben vett jobbá tétele, bármit is értsünk most ezen.

Nagyjából ez a négy szempont, kultúrtörténeti folyamat kövezte ki az utat a példakép szerepét újra komolyan vevő életvezetési és nevelési kultúra erősödéséhez. Mivel azonban ezek hangsúlyozottan gyakorlati szempontok, még mindig kérdés marad, hogy miként alapozható meg a példakép *metaetikai* státusza. Ez sem váratott azonban sokáig magára, térjünk is rá erre a kérdésre! A metaetika az etikának az a területe, amely azt elemzi, hogy az etikai fogalmak, etikai elméletek és érvek milyen filozófiai státusszal rendelkeznek, hogy léteznek-e erkölcsi tények, és az etikai kérdéseket illető gondolkodásunk inkább az intuícióinkra, érzelmeinkre, vagy inkább a racionális gondolkodásunkra támaszkodik-e, stb. Egy dolog a példaképek szerepének gyakorlati hasznosságát hangsúlyozni, más dolog eköré egy filozófiai elméletet keríteni.

Ez az elméleti alapvetés elsősorban Linda Zagzebski amerikai filozófus (University of Oklahoma) munkáinak köszönhető, aki egy meglehetősen ambiciózus filozófiai vállalkozás keretében gondolja újra a példakép (*exemplar*) megjelenését erkölcsi és intellektuális életünkben. 2017-ben megjelent *Exemplarist Moral Theory* című könyvében⁸ foglalta össze a példaképek erkölcsi felfogásunkban betöltött szerepére vonatkozó filozófiai nézeteit. Zagzebski nem elégszik meg azzal, hogy a példaképek erkölcsi életünkben és az erkölcsi nevelésben megjelenő fontosságát történeti perspektívában tárja elénk, hanem egy olyan átfogó filozófia keretén belül tárgyalja a példakép kérdését, amely analógiát képez az elmúlt évtizedek egyik legfontosabb filozófiai vitájával, amely a jelentés *nyelvfilozófiai* kérdésével kapcsolatban zajlott le. Az 1970-es és '80-as években az angolszász professzionális (analitikus) filozófia érdeklődésének középpontjában a fogalmak jelentésének kérdése állt. Alapvetően két felfogás jelent meg ebben a filozófiai vitában. Az egyik szerint az olyan *természeti fajta fogalmainkat* (*natural kind terms*), mint például a „víz” vagy az „arany” az ezekhez rendelhető *leírások* összessége jelöli ki. Ezt nevezzük *leíráselméletnek*. A Hilary Putnam és Saul Kripke nevéhez köthető alternatív felfogás azonban arra mutat rá,

⁷ Nemes László: A filozófiai kávéház mint performatív aktus. *Performa*, 2016/2

⁸ Linda Zagzebski: *Exemplarist Moral Theory*. Oxford University Press, 2017

hogy a természeti fajta fogalmaink jelentése nem leírásokra épül, hanem direkt módon kijelölt referencia révén kerül meghatározásra.⁹ Ezt a megközelítést nevezzük *direkt referencia elméletnek*.

Zagzebski ezt a – filozófusok által jól ismert és széles körben vitatott – kérdést alkalmazza az erkölcsi példaképekre. Állítása szerint egy példakép meghatározása ahhoz hasonlóan *indexikus*, azaz *rámutató*, *performatív* komponenst foglal magába, ahogy az általános fogalmainknak jelöljük ki a jelentését. Hogy mit is értünk egy-egy fogalmon, annak nem vagyunk feltétlenül teljesen tudatában, nem leírás vagy elméleti definíció által definiáljuk, hanem azáltal, hogy rámutató jellegű kijelöléssel rögzítjük; az esetleges jelentésváltozások is úgy értelmezhetők, mint amelyek nem érintik lényegileg a fogalmaink tényleges referenciáit. Azok számára, akik először találkoznak ezzel a kérdéssel, illetve a szóban forgó megoldással, valószínűleg nem egészen világos, hogy pontosan miről van szó. Bizonyára nem is lehet cél, hogy ezt itt és most tisztázzuk. Néhány szempontot azonban röviden kifejtsek.

A direkt referenciaelmélet fő nyelvfilozófiai alternatíváját a korábban széles körben elfogadott, leginkább Bertrand Russell és Gottlob Frege nevéhez kapcsolt *leíráselmélet* képviseli. A leíráselmélet szerint egy-egy természeti fajtával (pl. víz, tigris, arany) kapcsolatos fogalmunk jelentését a róla kialakított esszencialista leírások hálózata jelöli ki. A „víz” jelentése például azon leírások halmaza, amelyeket a vízről adunk, azzal kapcsolatban elfogadunk – például, a víz színtelen, szagtalan, iható folyadék, amelynek kémiai összetétele H₂O. Ez talán rendben is van, egészen addig, amíg olyan új dolgok nem derülnek ki egy adott természeti fajtáról, amelyek lényegi módon aláássák a korábban elfogadott leírások helyességét. A leíráselmélet szerint ezekben az esetekben az új leírások egy más jelentést rajzolnak elénk, egész egyszerűen, egy másik dologra referálnak a fogalmaink. Minden esetben, amikor a tudomány új leírásokat tár elénk, a szavaink jelentése is megváltozik. Ez azonban erősen ellenkezik szemantikai intuíciónkkal.

Vegyünk egy egyszerű példát, az *angolnát*. Nem egészen szerencsés a példa, amennyiben a biológia filozófusai az utóbbi évtizedekben már nem tekintik a fajokat természeti fajtáknak, a fajneveket természeti fajta fogalmaknak, ehelyett természeti entitásoknak tekintik őket, nevüket pedig tulajdonneveknek.¹⁰ Mivel azonban ez a váltás az evolúciós folyamatra utal, esetünkben nem igazán releváns a különbségtétel. Az évezredek során az angolna egy igazi biológiai talánynak számított, nagyon sok hiedelem tartotta makacsul magát az angolna természetére, szaporodására vonatkozóan a tudósok, filozófusok és természetbúvárok között. Mivel nehéz volt az angolna sajátos szaporodását megfigyelni, olyan nézetek terjedtek el, hogy az angolna nem tartozik a halak közé, nem is szaporodik, egyfajta ősnemzéssel jön létre, így nincsenek nőstény és hím angolnák, nem figyelhetők meg a szaporítószerveik,

9 Saul Kripke: *Megnevezés és szükségszerűség*. Fordította Bárány Tibor. Akadémiai Kiadó, Bp., 2007.; Hilary Putnam: *Reprezentáció és valóság*. Fordította Imre Anna. Osiris–Gond, Bp., 2000.

10 Nemes László: A biológia filozófiája: áttekintés. *Vulgo* 2000/1–2. 276–306.

fejlődési stádiumaik. A modern tudomány később felismerte, hogy az angolnák valóban halak, furcsa szaporodási szokásaik abból adódnak, hogy kizárólag a Sargasso-tengerben ívnak, majd onnan vándorolnak az ivadékok a világ különböző tájai felé¹¹.

A leíráselmélet bizonyára arra a következtetésre jutna, hogy a régi korok tudósai (és hétköznapi emberei) mást értettek angolna alatt, az „angolna” fogalomhoz más jelentést rendeltek, mint a mai emberek, tudósok. A direkt referencia elmélet ezzel szemben kitart amellett, hogy a korábbi nyelvhasználók is *ugyanarról* az angolnáról (mint természeti fajtáról) beszéltek, csupán más leírásokat fogadtak el róluk – az azonosságot pedig az a rámutató aktus biztosította, amellyel kijelöltek egy természeti jelenséget, jelesül az angolnát, arról beszéltek, arra utaltak. Ráböktek mintegy az angolnára, hogy „erről van szó”, ez a performatív megnyilvánulás jelölte ki az angolna szó jelentését, amely így megőrizhette referenciáját a leírások megváltozásának dacára is. A tudományos jelentésváltások, jórészt Kuhn paradigma-elmélete által generált vitái szorosán kapcsolódtak a nyelvfilozófiában zajló vitákhoz. Kuhn elmélete inkább a leíráselmélet felfogását tükrözte, ugyanis azt vallotta, hogy egy paradigmaváltással új világba kerülünk, a kilencvenes évek tudományfilozófusai viszont sok esetben éppen a direkt referencia elmélet alapján kritizálták ezt a kuhni elképzelést.

Putnam nevezetes „Ikerföld gondolkísérlete” például ebbe az irányba mutat. Putnam felveti azt a lehetőséget, hogy egy, a mi Földünkhöz minden egyéb tekintetben hasonló bolygón, az Ikerföldön – ahol, mint kiderül, a víz kémiai összetétele nem H₂O, hanem XYZ, amiről azonban senki sem tud. Noha a vízről adott leírások halmaza ugyanaz lesz, mint a mi bolygónkon, az Ikerföld lakói mégsem ugyanarról a vízről beszélnek, mint mi, mivel egy másik kémiai anyagra mutatnak rá úgy, hogy „erről beszélünk”.¹² Természetesen ehhez nem kell a víz valamennyi megnyilvánulási formájára rámutatnunk, elegendő bármely kis minta is, egyfajta példaként. Egyetlen pohár víz is elég ahhoz, hogy direkt módon kijelölje, miféle anyagra utalunk, ez a pohár víz lesz a víz *példája*. A víz jelentése nem az elmében, az agyban van, hanem a nyelvhasználó elme és a világ közötti interakció által jön létre.

A leíráselmélet és a direkt referencia elmélet különbsége egy másik jelentős kérdésben is megnyilvánult, mégpedig a *mesterséges intelligencia* filozófiai kutatásában, meghatározásában. A kérdés itt az, hogy beszélhetünk-e valódi nyelvhasználó mesterséges rendszerekről, ha azok a fogalmaikat leírásokon keresztül alakítják ki. Az olyan mesterséges intelligencia, amely képes sok leírásból szemantikai tartalmakat összerakni, valóban úgy működik-e, ahogy az emberi nyelv és az erre épülő természetes intelligencia? Egy olyan számítógép, amelybe betápláljuk a víz valamennyi lényeges tulajdonságát be-mutató leírást, vajon valóban referál-e a természetben megtalálható anyagra, a vízre? Putnam szerint egészen addig nem, amíg nem lesz képes közvetlen fizikai rámutatással kijelölni azt az anyagot, amelyre az emberi jelentésalkotás épül. Putnam másik híres, „agyak a tartályban” gondolkísérlete ugyanebből

11 Patrik Svensson: *Tenger a tengerben – A Sargasso-titok*. Athenaeum Kiadó, Bp. Fordította Papolczy Péter.

12 Hilary Putnam: *Meaning and Reference*. *Journal of Philosophy*, 1973/70, 699–711.

a perspektívából érthető meg. Itt a kérdés az, hogy lehetséges-e, hogy valójában nem a világban létező emberi lény vagyok, csupán egy bizonyos tápoldatban, amelyet tudósok manipulálnak, hogy úgy gondoljam és érezzem, mintha a világban tevékenykednék. Ez természetesen elképzelhető. Ugyanakkor a direkt referencia elmélet szerint én magam nem gondolhatom azt, hogy egy vagyok egy tartályban, mivel az agyról, a tartályról és egyébektől kialakított fogalmaim ebben az esetben csupán leírásokon alapulnak, nem a fizikai világra vonatkozó, rámutató jellegű aktusokon. A leíráselmélet szerint tehát elképzelhető, hogy igazam van, amikor azt gondolom, hogy egy vagyok a tartályban, a direkt referencia elmélet szerint azonban nem, hiszen ebben az esetben a fogalmaimnak nincs tényleges referenciájuk.¹³

Ezekkel az elméleti filozófiai vitákkal látszólag nagyon messzire kerültünk az erkölcsi példaképek kérdésétől. Nem értjük, hogyan kapcsolható össze a víz jelentése, az Ikerföld gondolat kísérlet, az angolna meghatározása és a példaképek működési mechanizmusa. Ugyanakkor azt is remélem, hogy mostanra világossá válhatott, hogy a mintákra való utalás meghatározó jelentősége a nyelvi jelentésben milyen hasonlóságokat mutat azzal, ahogy erkölcsi és intellektuális példaképet választunk. Egészen röviden: *a példakép választása és életünkben betöltött szerepe nem a példaképként választott személy leírásán alapul, hanem annak rámutatással történő kijelölésén: ez és ez az ember a példaképem.* A tudományos jelentésváltozásokhoz hasonlóan, amikor az adott példaképről elfogadott leírásaink megváltoznak, az nem érinti a példaképünkbe vetett bizalmunkat, lévén az eleve nem is a leírásokból fakadt. Ha nagyon sok olyan változás következik be a példakép életének bizonyos részleteiben, amelyek negatív képet alakítanak ki róla, választhatunk másik példaképet, azonban a példakép ebben az esetben sem a leírásokon fog alapulni, hanem egy másik személy ilyen vonatkozású fizikai kijelölésén.

Zagzebski példaképekre vonatkozó metaetikai koncepciója arra biztat minket, hogy a kortárs nyelvfilozófia álláspontjait alkalmazzuk az etika és erkölcsi nevelés területén is. Példaképet nem teljesen racionális módon választunk, és biztosan nem racionális alapon ragaszkodunk hozzájuk. Talán a politikai elköteleződések kínálnak erre jól érthető példát. Ha elköteleződöm egy politikai irány, felfogás, ideológia, ügy mellett, akkor azt leginkább holisztikusan teszem, nem ingatnak meg az esetleges nézetkülönbségek. Bár többnyire tagadják, a filozófusok is elköteleződnek bizonyos szerzők mellett. Ha valaki egyszer elköteleződik, akár véletlenszerű események révén, egy bizonyos filozófus mellett, legyen az klasszikus vagy modern, élő vagy holt, nem bizonyos nézetei, könyvei vagy cikkei mentén teszi ezt, hanem a filozófushoz *magához* csatlakozik, majd ezt követően úgyszólván minden nézetét részrehajló módon követi. Emellett nyilván akadnak olyan szerzők, akiket rendszeresen olvasunk, akiknek bizonyos írásait szeretjük, nézeteiket elfogadjuk, mivel nagy hatást gyakorol ránk azok tartalma, miközben más szövegeikkel nem értünk egyet. Ettől azonban még nem lesznek a példaképeink – és pont ez a lényeg.

¹³ Hilary Putnam: *Reason, Truth and History*. Cambridge University Press, 1981.; Hilary Putnam: *Agyak a tartályban*. Fordította Ruzsa Ferenc. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2001/1–2, 1–22.

Egy dolog egyetérteni bizonyos filozófiai szövegekkel, és egészen más dolog egy filozófust példaképként követni. A példakép nem a nézeteivel hat, hanem a teljes személyiségével. Ha nem értem bizonyos írásait, tanításait, ha netán elsőre ellenérzésem támad egyes nézeteivel szemben, akkor sem veszem el a belé vetett *bizalmat*, az iránta érzett *tiszteletet*, hanem további erőfeszítéseket teszek, hogy megértsem gondolatainak teljes összefüggését. A feltétel nélküli bizalom központi jelentőséggel bír a példaképek követésében. A nyelvfilozófiai elméletekre visszatérve: az esetleges leírásoktól független, feltétel nélküli elköteleződés bizalmi aktusáról van szó. Egy filozófus életében biztosan felbukkannak olyan szerzők, és ehhez még csak nem is kell évszázados jelentőségű nagy filozófusoknak lenniük, akik iránt nem tisztán racionális kritériumok alapján mutatnak vonzódást, hanem akiket a csodálat rámutató érzelme révén jelölnek ki követendő példaként.

Az erkölcsi példakép szerepét fontos elkülöníteni egy szintén fontos etikai jelenségtől és nevelési eszköztől. Ez pedig nem más, mint az erkölcsi tanulással bíró történet, a *tanmese*. A „volt egyszer egy parasztember, és volt annak két fia” jellegű történetek bár nagyban hozzájárulhatnak az erkölcsi jellemünk fejlődéséhez, nem ugyanúgy működnek, mint a konkrét példaképeket bemutató esetek. A szóban forgó „parasztemberről” és „fiairól” szokásosan semmit nem tudunk meg az elkülönült cselekedeteiken kívül, nem mint önálló személyek, hanem sztereotip, arctalan figurák jelennek meg egy inkább gondolat kísérettel jellegű történetben. A példák, lélekemelő történetek, a csodálat és konkrét példaképek elkülönítése sem fogalmilag, sem empirikusan nem teljesen egyszerű feladat.¹⁴

Az Eszterházy Károly Egyetem *Performativitás Kutatócsoportja* az 2019. február 8-án, Egerben szervezett műhelybeszélgetése központi témájául a példakép performatív értelmezésének kérdését választotta. Az EKE Filozófia Tanszékének oktatási profilján belül az erkölcsi nevelés hagyománya és mai lehetőségei központi szerepet töltenek be, elméleti és gyakorlati szinten egyaránt. Az a kérdés, hogy az etikaoktatásban, a jövőbeni etikatanárok képzésében, illetve az ő munkájuk során milyen szerepet tölthetnek be a példaképek, a példaképállítás a gyerekek számára, megkerülhetetlen szempont. Ezzel együtt a performativitás filozófiai, illetve interdiszciplináris kutatásának is szerves részét képezi.

A program részét képezte „A példakép filozófiája” című kerekasztal-beszélgetés, ahol Tózsér Jánossal, az MTA Filozófiai Intézetének kutatójával, az ELTE Filozófia Intézetének oktatójával beszélgettünk. Tózsér az angolszász nyelv- és elmefilozófia szakértőjeként vett részt a nyilvános beszélgetésben, míg jómagam erkölcsfilozófiai és az etikaoktatásra vonatkozó szempontok alapján értékeltem Zagzebski koncepcióját. A beszélgetés során János bemutatta Putnam-Kripke koncepcióját, s annak erényei mellett érvelt. A workshop közönségét is bevonó beszélgetésben egyetértettünk abban: Zagzebski kísérlete, melynek keretében analógiát állít fel a Putnam-Kripke-féle direkt referenciaelmélet és az erkölcsi példaképek között, illetve kiterjeszti az előző elméletet az utóbbira, noha nem tűnik teljesen problémátlanak,

¹⁴ Kristján Kristjánsson: Emotions targeting moral exemplarity: Making sense of the logical geography of admiration, emulation and elevation. *Theory and Research in Education*, 2017/15 (1), 20–37.

nagyon érdekes és ígéretes metaetikai hipotézis.¹⁵ És csakugyan, Zagzebski megközelítésének máris nagy visszhangja támadt a nemzetközi erkölcsfilozófiában, elméletének számos követője akadt, így például az angol filozófus Ian James Kidd, aki a filozófiatörténet és a gyakorlati etika számos területén alkalmazta Zagzebski felfogását. A következő években minden bizonnyal tovább fog növekedni az érdeklődés e megközelítés iránt, további termékeny vitákat generálva a metaetika, a normatívetika, a gyakorlati etika és az etikátörténet terén egyaránt.

15 A nyilvános beszélgetés alapjául szolgáló, Zagzebski *erkölcsei egzemplarizmussal* kapcsolatos nézeteit összefoglaló rövid tanulmány fordítása a folyóirat jelen számában olvasható – a szerk. megjegyzése.